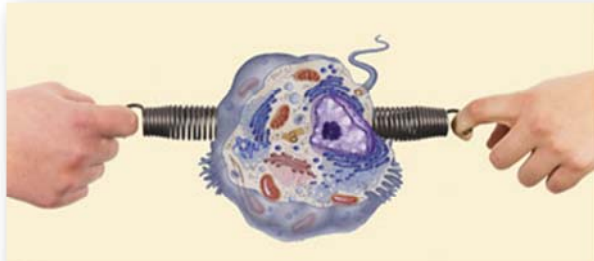

A citoszkeletális rendszer. Motorfehérjék. A biológiai mozgás molekuláris mechanizmusai.

http://www.rsc.org/images/b901714c-400-FOR-TRIDION_tcm18-152053.jpg

Kiss Balázs

MTA-SE Molekuláris Biofizikai Kutatócsoport,
Biofizikai és Sugárbiológiai Intézet

2014. február 19.

Előadásvázlat

TK. 345-353. oldal

- citoszkeleton
  - története
  - polimer mechanika
  - vizsgálómódszerek
  - polimerizáció
  - aktin
- 10 perc szünet
- mikrotubulusok
- intermedier filamentumok
- motorfehérjék
  - típusok
  - munkaciklus
  - animációs bemutató

LEHETSÉGES

releváns szigorlati tételek

A citoszkeletális rendszer.

Citoszkeletális filamentumok
polimerizációja.

Az aktin filamentális rendszer. Aktin-
függő mozgások.

A mikrotubuláris rendszer.

Mikrotubulus-függő mozgások.

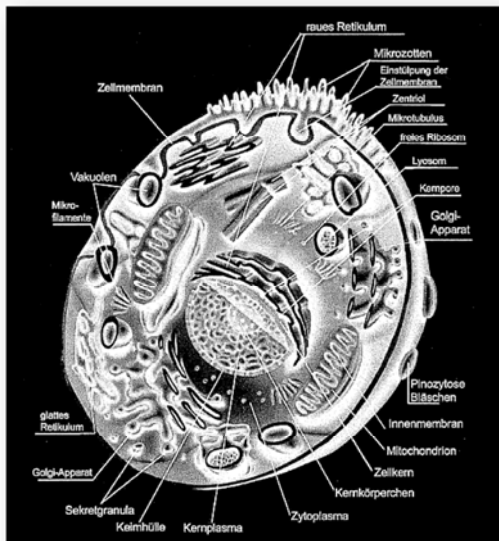
Az intermedier filamentális rendszer.

Motorfehérjék. Munkaciklus.

Processzivitás.

2

Történeti áttekintés

régi megközelítés:

- sejt: kolloidális rendszer
- membránhoz kapcsolt képletek, organellek
- citoszkeleton: 1-2% térfogatarány a sejten belül

„nagy nevek”:

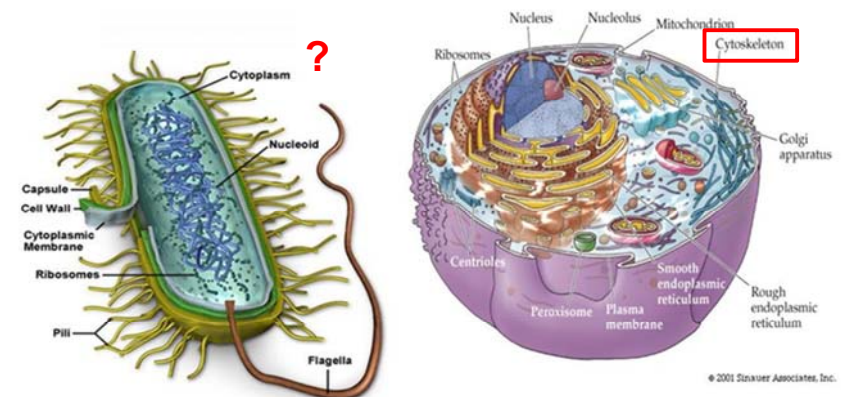
- Nyikolaj Koltszov (1903):
tubuláris fehérjehálózat:
sejt alakja
- Rudolph Peters (1929):
fehérje-mozaik: biokémia
- Paul Wintrebert (1931):
- *cytosquelette*

3

Prokarióta

Eukarióta

prokarióta „citoszkeleton”: analóg az eukarióta citoszkeletonnal

4

A citoszkeleton

- eukarióta sejtek dinamikus vázrendszere
- nagy vég-vég távolság (=„filamentum”):
- hálózatképzés már kis koncentrációban is

három fő filamentum-osztály:

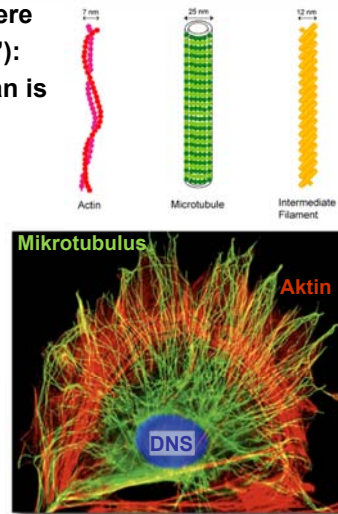
- vékony (aktin) ($d \sim 7 \text{ nm}$)
- intermedier ($d \sim 10 \text{ nm}$)
- mikrotubulus ($d \sim 25 \text{ nm}$)

+ asszociált fehérjék

polimerizáció: monomer alegységekből

szerep:

- mozgás, alakváltozás
- mechanikai stabilizálás
- sejtsztódás, transzport

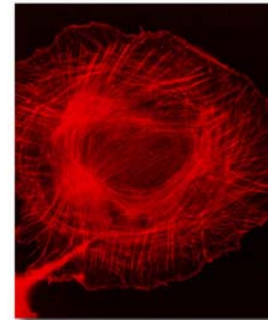

5

A citoszkeleton filamentumai

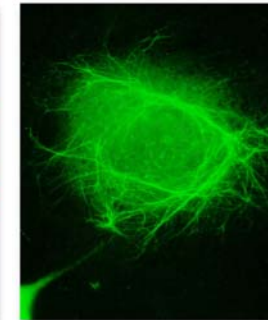
(fluoreszcencia-mikroszkópiával láthatóvá téve)

VÉKONY (aktin)

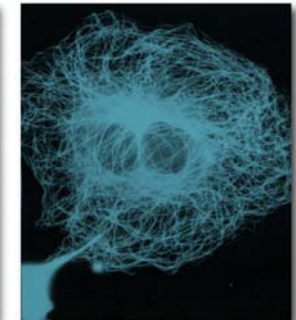
Aktin
(rodamin-falloidin)

INTERMEDIER

Vimentin
(anti-vimentin)

MIKROTUBULUS

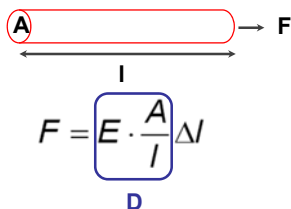
Mikrotubulusok
(GFP-tubulin)

6

Polimer mechanika: Hooke-rugalmasság

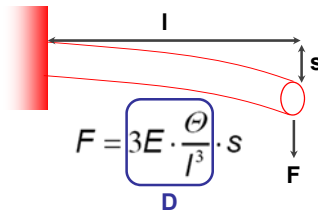
- a rugóállandó ($D = F/\Delta l$) nem csak anyagfüggő
- a rugóállandó (D) függ a test alakú paramétereitől, az erő irányától

Longitudinális merevség:

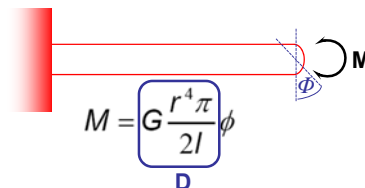
E: rugalmassági modulus (Young-modulus)

Hajlítómerevség:

θ : hajlítási tehetetlenségi nyomaték

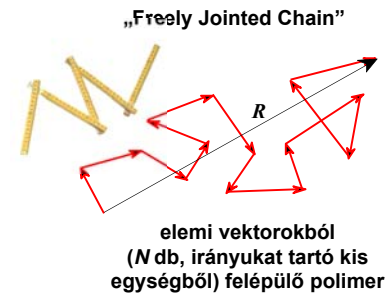
Torziós merevség:

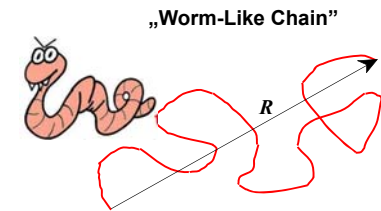
G: torziómodulus

7

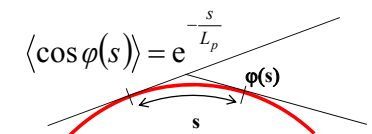
Polimer mechanika: FJC, WLC

l = korrelációs hossz
(az elemi vektorok átlagos
hossza)
 $Nl = L$ = kontúrhossz
 R = vég-vég távolság

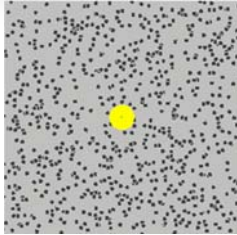
L_p = perzisztenciahossz (milyen
hosszú szakaszon belül tartja
meg irányát a molekula)

- ha $s \ll L_p$: $\cos(\varphi) \sim 1$, és $\varphi(s) \sim 0^\circ$
- ha $s \gg L_p$: $\cos(\varphi) \sim 0$, tehát $\varphi(s)$ 0° és 360° közötti

8

Kitérő: Brown-mozgás

$$\frac{1}{2}mv^2 = \frac{3}{2}k_B T \quad (\text{ideális gázokra})$$

A különböző sebességgel mozgó kis részecskék (fekete molekulák) ütközése következtében a nagyobb, sárga részecske rendezetlen véletlenszerű mozgást végez.

Kitérő: Entrópia

a rendezetlenséget / adott állapot termodinamikai valószínűségét jellemzi

„termikus” gerjesztés

munkavégzés

9

Polimer mechanika: „termikus” rugalmasság

$$L_p = \frac{E\Theta}{k_B T}$$

Θ : hajlítási tehetetlenségi nyomaték (másodrendű nyomaték) - körkeresztmetszetű rúd esetén: $\Theta = r^4 \pi / 4$

merev lánc

$$L_p \gg L$$

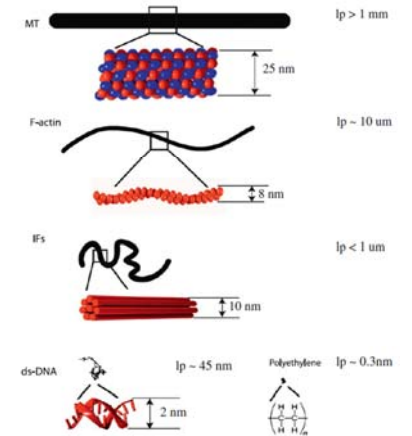
szemiflexibilis lánc

$$L_p \sim L$$

rugalmas lánc

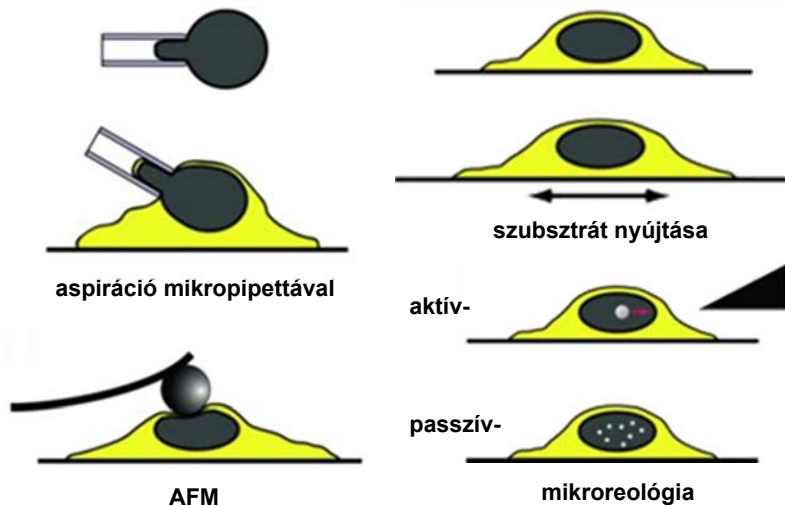
$$L_p \ll L$$

10

Mechanikai vizsgálómódszerek

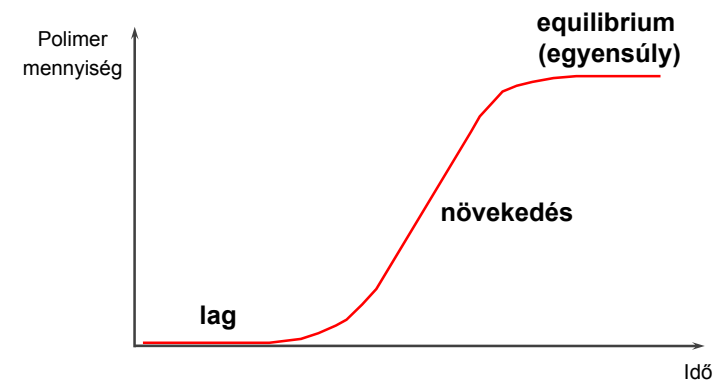
(sejtmagra, sejtre alkalmazhatók)

11

A polimerizáció szakaszai

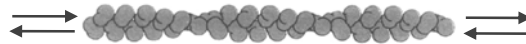
1. Lag fázis: nukleáció
2. Növekedés fázisa
3. Equilibrium (egyensúly) fázisa

12

Polimerizációs egyensúlyok

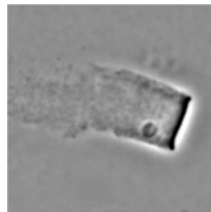
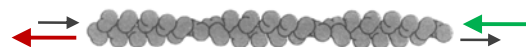
1. valódi equilibrium:

2. dinamikus instabilitás: folyamatos, lassú növekedést követő katasztrofális depolimerizáció

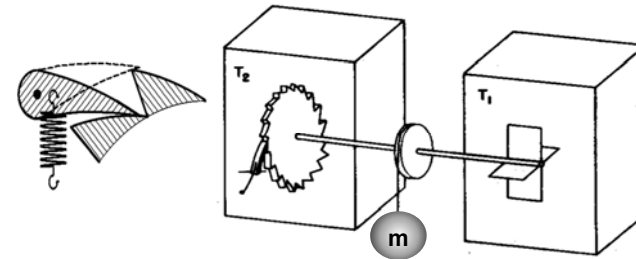
3. treadmilling: taposómalom

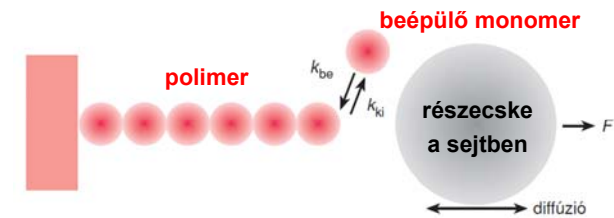
13

Erőkifejtés a polimerizációval

(Brown-féle kilincskerék vagy racsnis kerék)

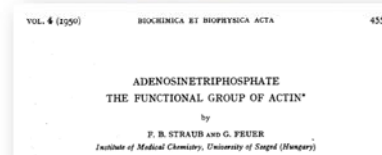
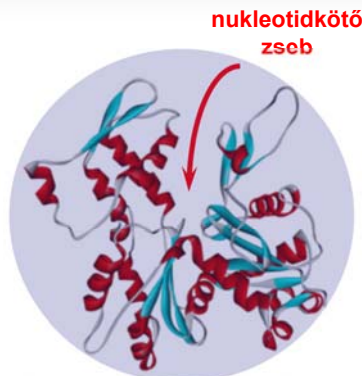
csak akkor működőképes, ha $T_1 > T_2$

14

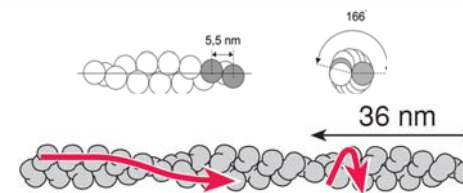
Aktin monomer (G-aktin)

- aktin: összfehérje 5%-a (eukarióta sejtekben),
- alegység: globuláris (G) aktin,
- 43 kDa molekulasúly, 4 szubdomén (kovalens kötésekkel kapcsolódnak)
- Koncentrációja a sejtben: 2-8 mg/ml (50-200 μ M): 25 nm átlagos molekulák közötti távolság, ha oldatban lennének...
- 1 molekula kötött adenosin nukleotid (ATP vagy ADP).

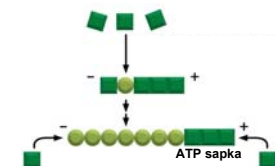
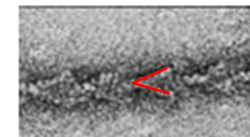
15

Aktin filamentum (F-aktin)

szerkezete, tulajdonságai:

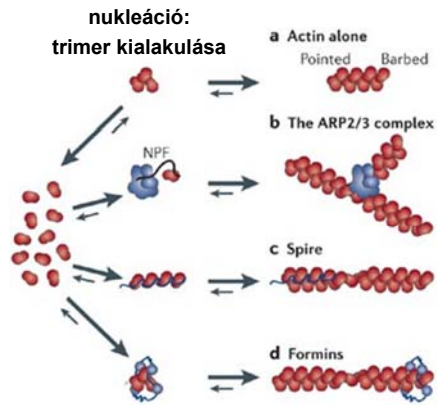
- ~7 nm vastag, hossza *in vitro* több 10 μ m, *in vivo* 1-2 μ m; jobbmenetes dupla hélix; balmenetes alacsony emelkedésű hélix,
- szemiflexibilis polimerlánc (L_p : ~10 μ m),
- szerkezeti polarizáció:
  - szögcs vég: +,
  - hegyes vég: -
- aszimmetrikus polimerizáció: ATP sapka (a + végen).

16

Aktin nukleációját szabályozó fehérjék

spontán nukleáció valószínűtlen
(az aktin dimer instabil)

Arp2/3: egy dimert/trimert utánoz,
elágazások létrejöttéért felelős

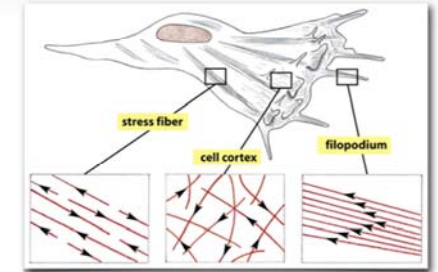
Spire: 4 alegységet stabilizál
hosszanti irányban

Formin: dimerizálva aktin dimert
vagy trimert stabilizál,
+ végen marad („formin sapka”)

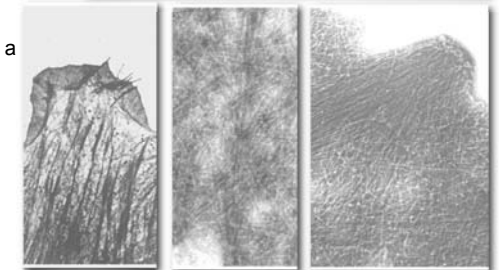
17

Aktin filamentum előfordulása

- **cortex** (a sejt pereme),
- **stresszrostok:** keresztkötött aktinháló motorfehérjékkel (korábbi elképzelés: feszülés hatására jelenik meg); mechanikai erő az adhéziohoz

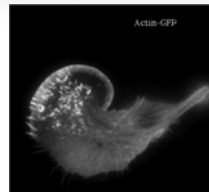
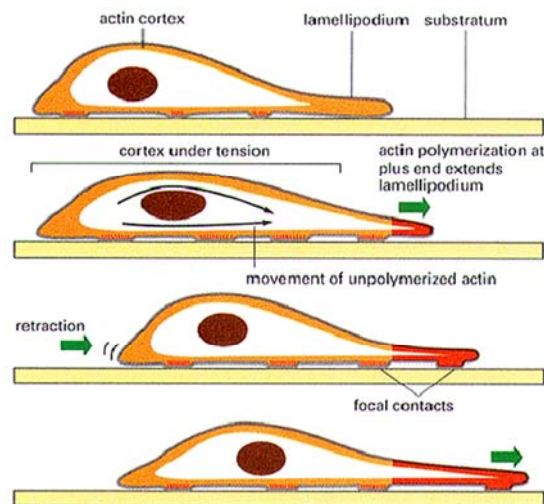

- **sejtnyúlványok:**
  - **lamellipodium:** „álláb”: 2D aktinháló a sejt mobilis oldalán, a sejtet hajtja előre,
  - **filopodium:** fokális adhéziót alakít ki a felülettel,
  - **mikrovillus:** a sejt fajlagos felületét növeli; adszorpció; jelátvitel

18

Aktin-vezérelt sejtmozgás

1. „protrusio” (sic):
aktin polimerizáció és
álláb kitüremkedés

2. letapadás:
fokális kontaktusok
(integrinek és aktinkötegek)

3. „tractio” + „retractio”

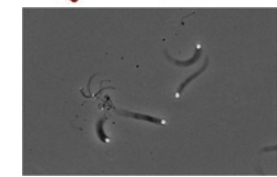
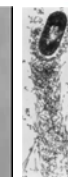
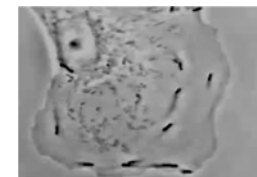
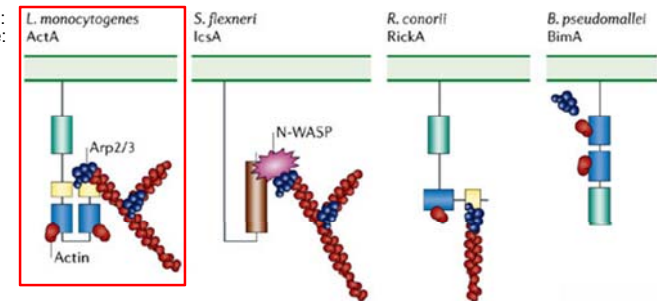
4. az álláb további
növekedése

19

Baktériumok intracelluláris mozgása

(az aktinhálózatot használják a „közlekedésre”)

baktérium:
kötőfehérje:

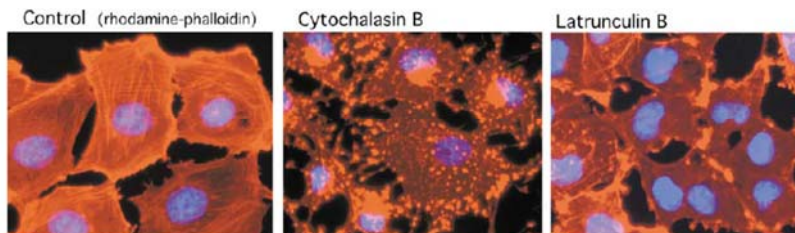

20

Aktin, mint orvosi célpont

(hatásmechanizmus: aktin dinamika gátlása)

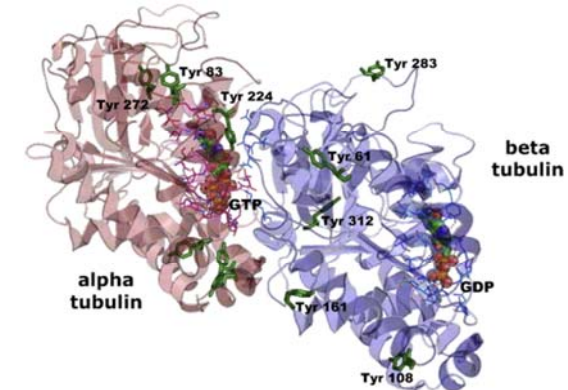
vegyület	célpont	kórkép / alkalmazás
falloidin (gyilkos galóca)	F-aktint köt, depolymerizációt gátol	gombamérgezés
cytochalasin (chalis: relaxáció)	monomer beépülést gátol	kísérleti daganatterápia
latrunculin	aktin monomer (nukleotidkötő-zseb)	kísérleti daganatterápia

21

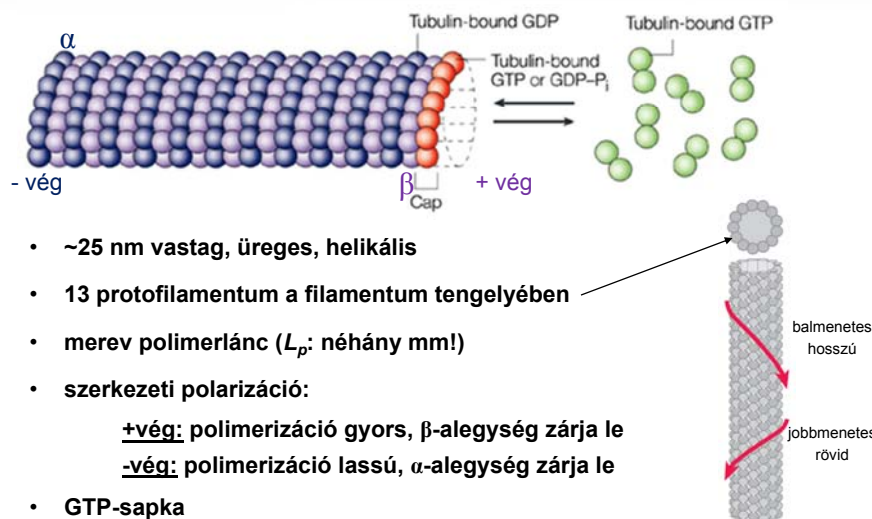
A mikrotubuláris rendszer

- alegység: tubulin (α - és β -tubulin), ~ 50 kDa
- idegszövetben az összfehérje 10-20%-a
- 1 kötött guanozin nukleotid (GTP vagy GDP) / alegység
- a nukleotid lehet kicserélhető (β), illetve nem kicserélhető (α)

22

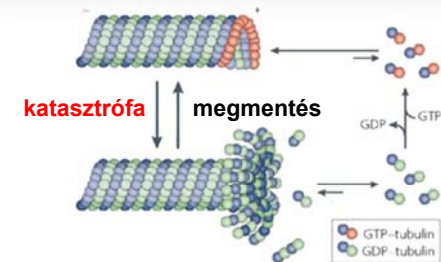
A mikrotubulus

- ~25 nm vastag, üreges, helikális
- 13 protofilamentum a filamentum tengelyében
- merev polimerlánc (L_p : néhány mm!)
- szerkezeti polarizáció:
  - +vég: polimerizáció gyors, β -alegység zárja le
  - vég: polimerizáció lassú, α -alegység zárja le
- GTP-sapka

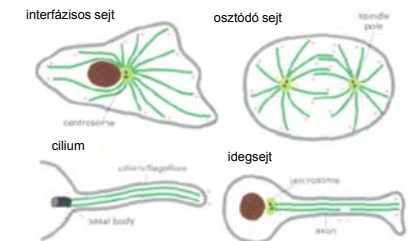
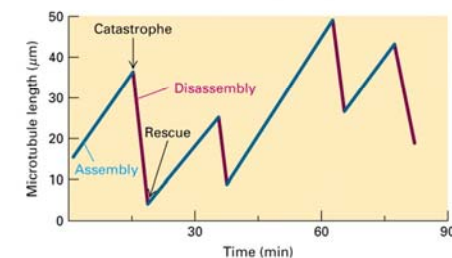
23

A mikrotubulusok dinamikája, előfordulása

Hol található az eukarióta sejtben?

- interfázisos sejt citoplazmája,
- axon,
- cilium, flagellum,
- osztódó sejt húzóorsója.

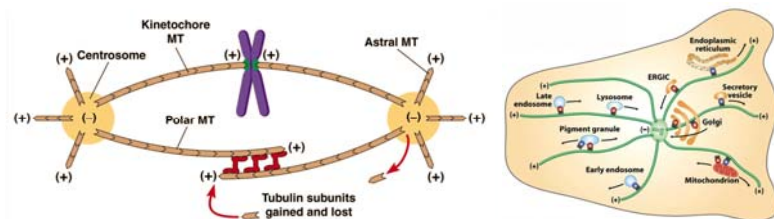

24

A mikrotubulusok elhelyezkedése, funkciója

Polaritás a sejtben belül:

- centroszómában -vég, a periférián +vég,
- centroszóma: 2 centriólum, centroszóma mátrix, benne γ -tubulin,
- sejt polaritás fenntartása asszociált fehérjék segítségével.

Funkciók:

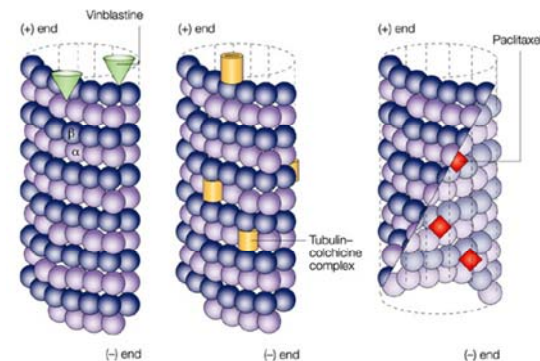
1. autópályák motorfehérjék számára,
2. érzékeli, monitorozza és megtalálja a sejt geometriai középpontját,
3. motilitási funkciók (sejtosztódás).

25

Mikrotubulus, mint terápiás célpont

(hatásmechanizmus: MT dinamika gátlása)

vegyület	célpont	kórkép / alkalmazás
vinblasztin	mikrotubulus + vége	daganatok
kolhicin	tubulin dimer	köszvény
paclitaxel	mikrotubulus belseje	daganatok

26

Intermedier filamentumok

- 8-10 nm átmérő
- kémiai ellenálló
- fibrózus monomer, polimerizáció ATP/GTP nélkül
- a szövetspecifikus monomerek egymástól a végeik szerkezetében különböznek:

hám	keratinok
izom	dezmin
kötőszövet	vimentin
glia	gliális fibrilláris savanyú fehérje
ideg	neurofilamentum

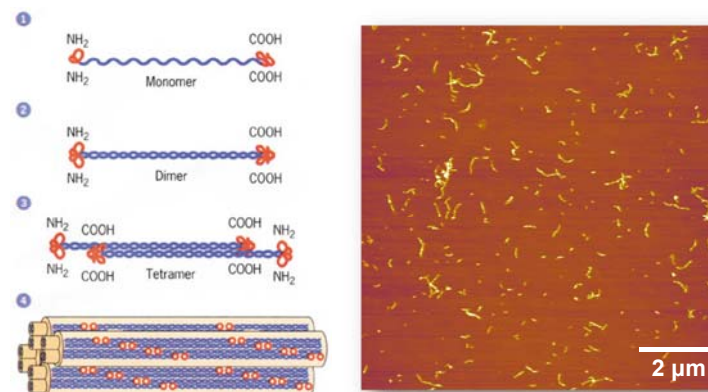
Intermedier filamentum dimer:

27

Intermedier filamentumok polimerizációja

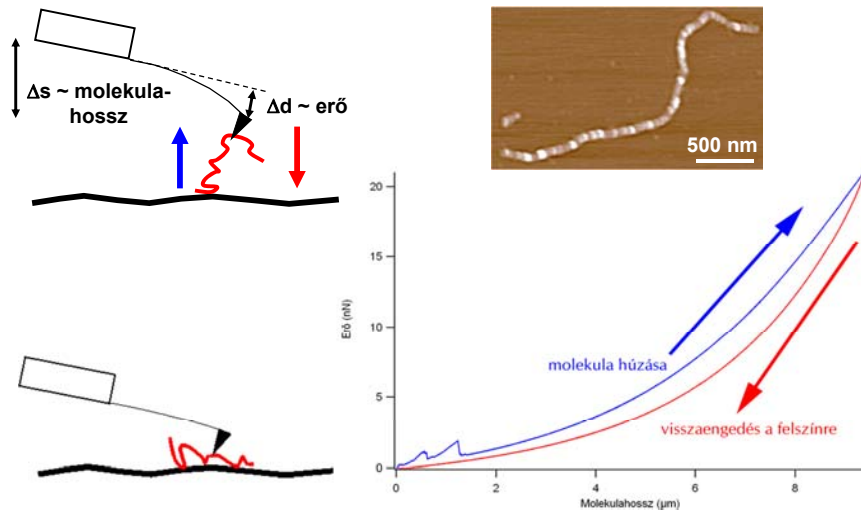
- a sejtben többnyire teljesen polimerizált állapotban vannak,
- nem mutatnak polimerizációs-depolimerizációs dinamizmust,
- foszforiláció hatására depolimerizálódhatnak.

28

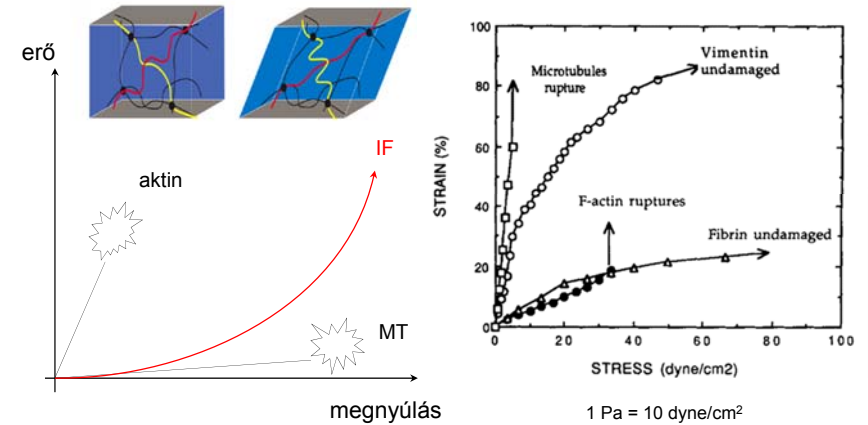
Intermedier filamentum nyújtása (dezmin)

29

Az intermedier filamentumok feltételezett szerepe: mechanikai stabilizálás

- nemlineáris rugalmasság: nagy erők esetén „felkeményedés”
- polimer hálózat: terhelésre merőlegesen összehúzódás

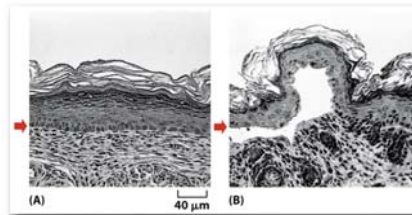

30

Intermedier filamentumok szöveti funkciói

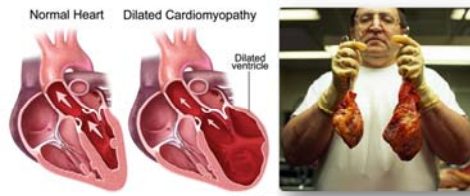
epiteliális (hám-) sejtekben:

- kórkép: *epidermolysis bullosa simplex*. Enyhe mechanikai hatásra (pl. dörzsölés) fellépő hólyagos hámszétesés.
- oka: mutáció a keratin génben

szívizomban:

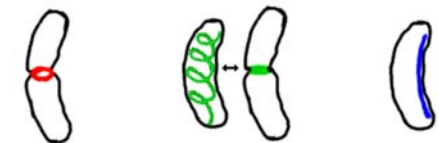
- kórkép: *cardiomyopathia* (szívizom-elfajulás)
- oka: mutáció a dezmin génben

31

Érdekesség: prokarióta citoszkeleton

	sejtosztódás	sejt polaritása	alak
eukarióta	tubulin	aktin	intermedier filamentum
prokarióta	FtsZ	MreB	CreS

32

Motor

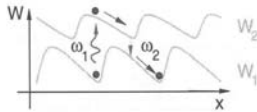
Motorfehérjék

elmozdulást előállító, ciklikusan működő erőgép

$$E_x \rightarrow W$$

E_x :

- mechanikai energia
- **kémiai energia**
- villamos energia
- hőenergia

- **nemegyensúlyi rendszerek** (kémiai reakcióhoz csatolt elmozdulás irányított)
- **sebesség:** 0.01-100 $\mu\text{m/s}$
- **lépésmagasság:** 0.3-40 nm
- **erő:** 1-60 pN
- „üzemanyag”: ATP vagy egyéb makroerg vegyület hidrolízise, (polimerizációhoz kapcsoltn is): 54 kJ/mol energia = $22 k_b T$
- **hatásfok:** 50-100% (!!!)

33

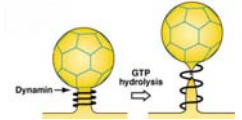
A motorfehérjék típusai

1. Aktin alapú:

- **miozinok:** konvencionális (miozin II) és nem-konvencionális;
- miozin szupercsalád (I-XXIV osztályok), plusz vég irányába mozognak.

2. Mikrotubulus alapú:

- **dineinek:** ciliáris (flagelláris) és citoplazmatikus típusok;
  - -vég irányába mozognak.
- **kinezinok:** kinezin szupercsalád: konvencionális és nem konvencionális;
  - +vég irányába mozognak.
- **dinaminok:** MT-függő GTP-áz aktivitás;
  - biológiai szerep: vakuoláris fehérjeválogatás

3. DNS alapú mechanoenzimek:

- DNS és RNS **polimerázok**, vírus kapszid **csomagoló motor**;
- a DNS fonál mentén haladnak és fejtenek ki erőt.

4. Rotációs motorok:

- F1F0-ATP szintetáz,
- bakteriális flagelláris motor.

5. Mechanoenzim komplexek

- riboszóma

34

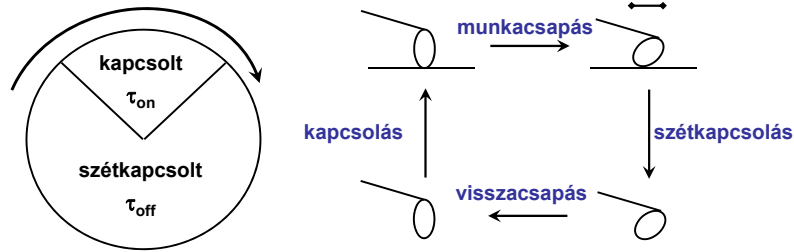
A motorfehérjék munkaciklusa 1.

C-terminális: működést biztosító kötőhely

N-terminális: globuláris fej: motordomén (nukleotidot köt és hasít), citoskeletális polimer kötőhelye

ATP hidrolízis ciklus **szoros csatolás: 1 ciklusban 1 ATP hidrolizálódik**

konformációváltozás ideje: $\sim \mu\text{s}$

35

A motorfehérjék munkaciklusa 2.

munkaciklus-arány (r):
$$r = \frac{\tau_{\text{on}}}{\tau_{\text{on}} + \tau_{\text{off}}} = \frac{\tau_{\text{on}}}{\tau_{\text{total}}}$$

csúszási sebesség:
$$v = \frac{\delta}{\tau_{\text{on}}} \xrightarrow{\text{kapcsolt idő:}} \tau_{\text{on}} = \frac{\delta}{v}$$

ciklusidő:
$$\tau_{\text{total}} = \frac{1}{V}$$

$$r = \frac{\delta V}{v}$$

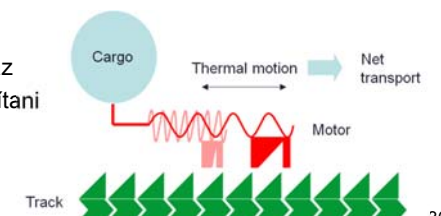
δ =munka- vagy lépéstávolság; V =ATP-áz sebesség; v =motilitási sebesség

Processzív motor: $r \sim 1$

- pl. kinezin, DNS, RNS-polimeráz
- egymaga képes a terhet továbbítani

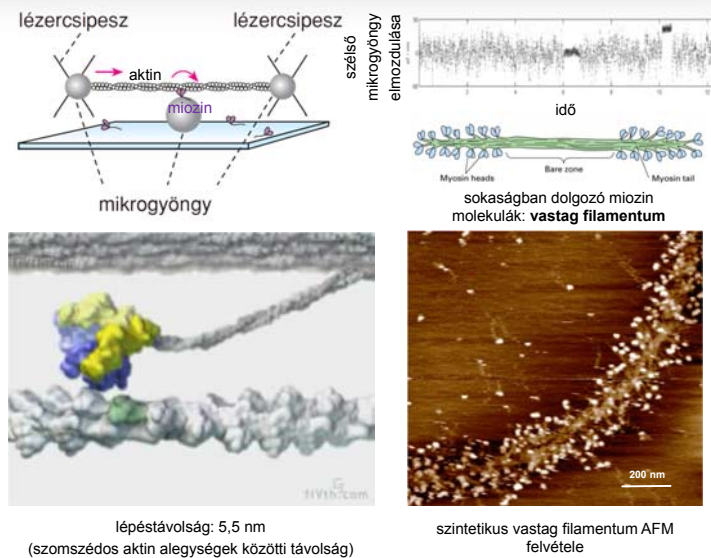
Nem processzív motor: $r \sim 0$

- pl. miozin
- sokaság működik együtt

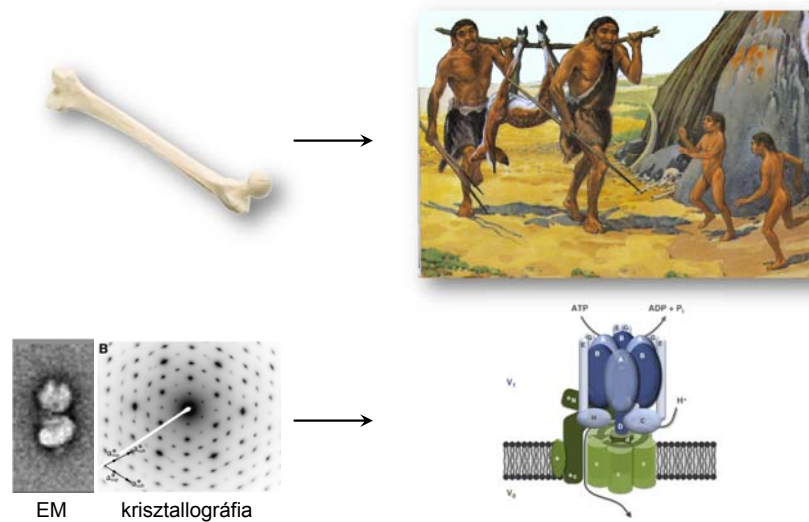
36

Nem-processzív motorok: miozin-II

37

Pihenő: mi alapján készülnek az animációk?

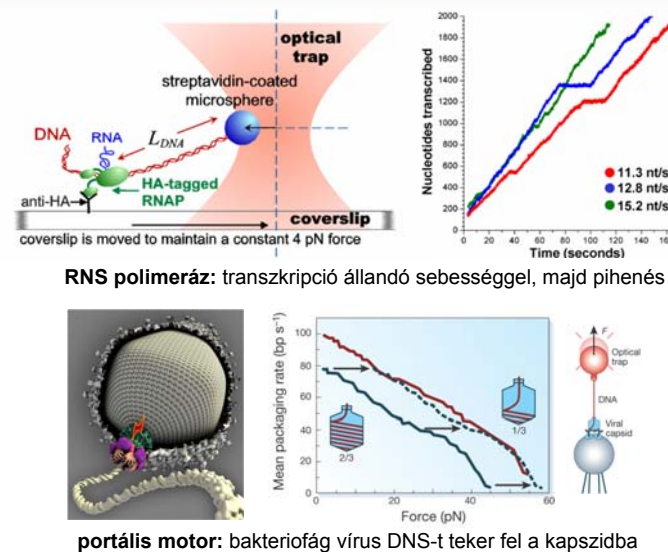
38

Processzív motorok

39

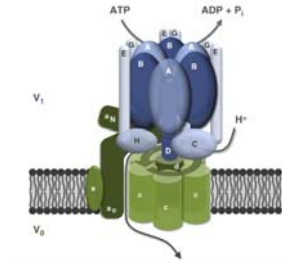
Nukleinsav-alapú motorok

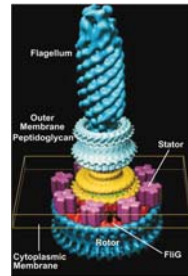
40

Rotációs motorok

F₁F₀ ATP szintetáz

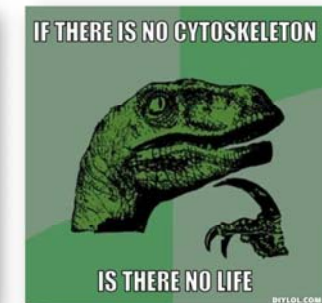
bakteriális flagellum motor

- fordulatszám: > 20000 rpm
- teljesítmény: 10^{-16} W
- hatásfok: > 80%
- energiaforrás: protonok

41

Köszönöm a figyelmet!

42